

Boekbesprekingen

J. Fornaes, **Cultural theory and late modernity**. Sage, London 1995. 312 pp.

De stroom van boeken met in hun titel de woorden moderniteit, laatmoderniteit of postmoderniteit is haast niet te stuiten. Het lijkt erop, dat deze begrippen inmiddels onmisbaar zijn geworden bij elke poging om een culturele analyse te geven van actuele of historische maatschappelijke vraagstukken. Het is daarbij opvallend dat deze benadering juist in de Angelsaksische wereld bijzonder populair is. Met name via het gezaghebbende tijdschrift *Theory, Culture and Society* hebben talrijke sociale wetenschappers ons op de hoogte gebracht van het belang van hun analyses van de culturele verscheidenheid als verklaring voor sociale verschijnselen. Daarbij wordt gepoogd de analyse tegelijk zowel op macro-, meso- als op microniveau uit te voeren. Die brede aanpak staat niet alleen in tegenstelling tot de meer kleinschalige cultural studies van de jaren zeventig en tachtig. Ze steekt ook scherp af tegen de vigerende empirische sociologie, die de verschillende niveaus eerst tracht uiteen te leggen om vervolgens deze niveaus weer aan elkaar te koppelen met behulp van technieken als de multi-level analyse. Ook het voorliggende boek van de Zweed Johan Fornaes stamt uit de *Theory, culture and society*-traditie. In dat boek tracht Fornaes een cultuurtheorie te ontwerpen en hij behandelt daarbij vier thema's.

Hij begint zijn boek met een analyse van het thema moderniteit en de daaraan verbonden moderniseringsprocessen. Ook de thematiek van postmoderniteit komt daarbij kort aan de orde. Op dit niveau behandelt Fornaes het concept modernisering in het perspectief van de tijd, met name de historische constructie van het moderne. Hij maakt daarbij terecht onderscheid tussen de roots waarop moderniteit te herleiden valt en de routes waarlangs het moderniseringsproces is verlopen. De wortels verwijzen naar de objectieve materiële zaken, institutionele kaders, sociale groepen en sociale normen, etc. De routes verwijzen naar de veranderingsprocessen die bovengenoemde zaken hebben doorgemaakt.

Het tweede thema betreft een kritische analyse van de hedendaagse samenlevingen, waarbij gelet wordt op verhouding tussen de publieke en de private sfeer, de uitoefening van macht en het verzet daartegen, de invloed van sociale bewegingen en bestaande sociale instituties, en de relatie tussen de dominante cultuur en het ontstaan van subculturen. Centraal staan daarbij de processen van differentiatie en heterogenisering.

Het derde thema behandelt de interpretatie van culturele symbolen, waarbij de vraag centraal staat hoe teksten, stijlen, genres en vooral media bijdragen tot het produceren van sociale betekenissen, het culturalisatie- en mediatiseringsproces. Hier gaat het om het opsporen van de betekenissen van symbolen, teksten en de gesprekken in de alledaagse communicatie.

Het vierde en laatste thema handelt over het zelfbeeld dat mensen ontwikkelen. De vraag is hier niet alleen hoe een dergelijk zelfbeeld via socialisatieprocessen en middels identiteitsvorming wordt ontwikkeld, maar ook en vooral hoe mensen tot authentiek gedrag en zelfreflectie

komen. Hier gaat het over de wijze waarop mensen op persoonlijk niveau omgaan met complexe maatschappelijke problemen middels zelfreflectie en zelfreferentie.

In het eerste gedeelte van het boek, waarin het eerste thema wordt uitgewerkt, doet de auteur een poging de traditionele tweeslagen van 'stabiliteit versus verandering', 'traditie versus moderniteit' te doorbreken. Hij maakt een verdeling naar vier typen historische processen. Het eerste noemt hij 'hardnekkige structuren', het tweede 'onverwachte gebeurtenissen', het derde 'periodieke cycli' en het vierde 'min of meer gestuurde moderniseringsprocessen'. Hoe de verschillende typen op elkaar inwerken en sociale veranderingen verklaren, wordt niet geheel duidelijk. Het moderniseringsproces wordt vervolgens uiteengelegd in een drietal elementen namelijk (a) fasering, het tijdsaspect, (b) manieren waarop iets plaats heeft gevonden en (c) de niveaus waarop iets plaatsvindt. Het streven naar volledigheid van indelingen lijkt charmant, maar is voor de lezer uitermate vermoeiend.

Uiteraard besteedt Fornaes, als jeugdsocioloog, uitgebreid aandacht aan de jeugd en het ontstaan van een jeugdsubcultuur als een symbolische poging om problemen met de cultuur van de volwassenen op te lossen. Subculturen moeten in zijn ogen gezien worden als symptomen van crises tussen volwassenen en jongeren, tussen traditie en moderniteit. Hij omschrijft subculturen als utopische voorstellen voor alternatieve oplossingen voor maatschappelijke conflicten (p. 105). Subculturen, zo stelt Fornaes, kunnen worden beschouwd als een compromisoplossing voor tegengestelde behoeften. Hij distantieert zich daarbij van de culturalistische benadering van Hall en Jefferson (1975/76), die stellen dat de problemen tussen subculturen en dominante culturen slechts opgelost kunnen worden via politieke organisatie van de werkende klasse, waardoor een generatieconflict overgaat in klassenstrijd (p. 107).

In die zin lijkt de benadering van Fornaes meer van deze tijd. Echter, wanneer we deze problematiek plaatsen in het kader van culturele verschillen op basis van etniciteit, lijkt me de benadering van Hall et al. effectiever. Fornaes stelt hierop dat hier twee problematische ideologische mechanismen werken. Dit wordt verder niet door hem uitgewerkt in termen van generaties maar in soorten naast elkaar bestaande (sub) culturen.

Een lang hoofdstuk besteedt Fornaes vervolgens aan symbolen. Dit hoofdstuk begint met een verhandeling over cultuur en communicatie, waarbij vooral aandacht wordt besteed aan media en populaire cultuur. De belangrijkste constatering is dat veranderingen in symboolgebruik en kunstzinnige vorming niet louter moeten worden gezien als effecten van de marktwerking. Culturele modernisatie van en door media bindt mensen in ieder geval samen. Het doorbreekt traditionele lokale en nationale grenzen, laat de mensen kennis maken met etnische culturen en andere sociale grenzen, terwijl het aan de andere kant mogelijkheden biedt om eigen gedifferentieerde leefstijlen te ontwikkelen.

Vervolgens krijgen we een lange verhandeling over hermeneutiek dat uitmondt in een neo-hermeneutisch schema. Dit lijkt me vooral voer voor hermeneutici.

Het laatste hoofdstuk is gewijd aan het subject en vooral de identiteitsontwikkeling van het individu in de laatmoderne samenleving. Fornaes maakt hier ruimte voor een derde vorm van identiteitsontwikkeling: naast de collectieve en individuele identiteit onderscheidt hij de culturele identiteit, die vooral betrekking heeft op het boven-individuele en niet direct gelokaliseerd kan worden in het sociale. Identiteiten, zo gaat hij verder, zijn niet alleen maar veelsoortig, gespleten en gefragmenteerd, zoals veel postmodernisten ons willen doen geloven, maar vooral fluide en dynamisch (p. 233). Verder zijn leeftijd, sekse, etniciteit en sociale klasse volgens Fornaes nog steeds de organizing principles, die nog steeds belangrijk zijn voor de vorming van identiteitsmodellen.

Dit hoofdstuk sluit hij af met een verhandeling over de wijze waarop het moderniseringsproces de persoonlijke identiteitsvorming beïnvloedt. Het is aan de ene kant een gecombineerd resultaat van processen van individuele socialisatie en het moderniseringsproces en aan de

andere kant het individuele proces van zelfverwerkelijking. We maken onze eigen levensverhalen, in zekere zin los van de standaardbiografie. Dit heeft vooral te maken met de ontwikkeling van een culturele identiteit.

Het verhaal van Fornaes over cultuur, mensen en modernisering is – niet onverwacht gezien de omvattende problematiek – bijzonder complex geworden. Het is een poging om theoretisch en methodisch historische ontwikkelingen te verbinden met culturele en structurele sociologische concepten, zowel op individueel niveau als op systeemniveau, gelardeerd met veel schema's. De auteur introduceert een veelheid aan verdelingen en indelingen, die vervolgens verder worden gespecificeerd en uitgewerkt. Opvallend is daarbij het gebruik van ruimtelijke metaforen, zoals area, domain, territorium, borders, frames, walls. Het heeft er veel van weg, dat Fornaes op eenzelfde wijze als ooit Parsons, een zo compleet mogelijke sociologische theorie tracht op te bouwen, waarin vooral aandacht is voor de manier waarop niet alleen het gedrag van mensen in hun sociale omgeving mogelijk begrepen en verklaard kan worden, maar vooral de historische ontwikkelingen worden beschreven, die dit gedrag begrijpelijk maken.

Het is om die reden bijzonder jammer dat hij deze studie niet afsluit met een uitgebreide conclusie en samenvatting, waarin hij in het kort aangeeft wat de betekenis is van zijn bijdrage aan de discussie over laatmoderniteit en postmoderniteit, aangezien hij in zijn studie op geen enkele wijze ingaat op of zich afzet tegen de postmodernistische sociologische literatuur.

Henk Kleijer

I. Glorieux, **Arbeid als zingevoer: Een onderzoek naar de betekenis van arbeid in het leven van mannen en vrouwen**. VUBPress, Brussel 1995, 214 pp.

J. Vranken, D. Geldof en G. van Menxel, **Armoede en sociale uitsluiting: Jaarboek 1996**. Acco, Leuven/Amersfoort 1996, 360 pp.

Soeters noemde mij in een boekbespreking in de *Sociologische Gids* (96 (5) 370) een 'Vlaamse Nederlander'. Dat vind ik een aardige typering. Het legt mij in ieder geval de verplichting op om mijn nationaliteitscollega's op de hoogte te houden van wat er aan sociologisch lezenswaardigs in het land van mijn ingezetenschap verschijnt. Ik heb dat tot nu toe te weinig gedaan.

Een kleine bespreking van twee publicaties om het een beetje goed te maken, al besef ik dat over beide veel meer te schrijven valt dan hier wordt gedaan. Het boek van Glorieux komt uit de school van Mark Elchardus, de invloedrijke socioloog van de Vrije Universiteit Brussel. Elchardus beschouwt, op basis van een parsoniaanse denkwijze, de betekenis die waarden en normen voor mensen hebben als in grote mate afhankelijk van de tijd die zij besteden aan de activiteiten om eraan vorm te geven. Zo gezien wordt de betekenis die zij aan hun handelen toekennen bepaald door de betekenis die zij aan hun tijdsbesteding hechten. Op die manier kon hij institutionele arbeid en huishoudelijk werk zien als elkaar aanvullende en niet als elkaar tegenstelde tijdsbestedingen. Glorieux neemt in zijn interessante boek deze stelling ter harte en verrichtte een empirisch onderzoek met als centrale vraagstelling of werkloze mannen en vrouwen de betekenissen die institutionele arbeid voor hen heeft, reproduceren in de informele sfeer van het huishouden. Hij ging daarbij op basis van de door hem geraadpleegde onderzoeksliteratuur uit van de stelling dat het verrichten van formele arbeid in de loop van het moderniseringsproces van onze geïndustrialiseerde en geïndividualiseerde maatschappij een instrumentele levenshouding met zich mee is gaan brengen.

Vertrekkend van dit schema voerde Glorieux in 1984 en 1988 een tweetal empirische onderzoeken uit zowel bij voltijdwerkenden als bij kortstondig en langdurig werklozen, zowel

mannen als vrouwen (ik ga voorbij aan de precieze steekproeftrekking en de methode van tijdsanalyse, de geïnteresseerde collega neme het boek ter hand). De conclusie luidt dat een puur instrumentele arbeidshouding niet kenmerkend is voor de hier onderzochte werklozen en werkenden. Voor alle onderzochten, mannen en vrouwen, gold dat de betekenis van arbeid hoog is vergeleken met die van andere activiteiten. Elchardus' stelling van de complementariteit van formele en informele arbeid werd in grote mate bevestigd: werklozen, ook de mannen onder hen, vullen de tijd die vrijkomt door het wegvallen van institutionele arbeid voor een groot deel op door arbeidsvervangende activiteiten in de gezinssfeer. Het is dus inderdaad zo dat werklozen de sociale zingeving die zij vroeger ontleenden aan formele arbeid, reproduceren in een andere context.

Het boek van Glorieux wekte bij mij een Don Quichote-gevoel. Hij zoekt zich zijn windmolenliteratuur en slaat geen acht op de vele andere theorieën en onderzoeken die allang vaststelden dat het einde van de arbeidssamenleving absoluut niet 'nakend' is. Bovendien betreur ik de beperking tot gezinsarbeid als complement van de institutionele arbeid; er zijn immers nog zoveel andere activiteiten die de sociale zingeving van werklozen en 'tewerkgestelden' tot uiting kunnen brengen. Trouwens, dat nare Vlaamse woord 'tewerkgestelden'. Het moet mij als Nederlander in Vlaanderen helaas van het hart dat het mij doet denken aan de *Arbeitseinsatz*.

Het boek van Jan Vranken en zijn medewerkers van de Universiteit Antwerpen (UFSIA en UIA) past in een serie Jaarboeken over armoede en sociale uitsluiting die al sinds 1991 met bewonderenswaardige regelmaat jaarlijks verschijnen. De auteurs Vranken, Geldof en sinds enige tijd ook Van Menxel slagen erin de vele theoretische en empirische gegevens over het onderwerp zo strak te structureren dat men ondanks de ontelbare bomen het bos niet uit het oog verliest. Het is nog het beste te typeren als 'een Vlaams Sociaal en Cultureel Rapport', ofschoon 'Vlaams' niet helemaal klopt want er staat ook een sociaal portret van Wallonië in.

Bij de vorige Jaarboeken was mijn kritiek dat bij het begrip 'sociale uitsluiting' nogal sterk werd gedacht aan 'de maatschappij sluit uit', zonder in te gaan op de belangrijke vraag of de werklozen en uitkeringsgerechtigden zelf de wil ontbreekt om aan de samenleving zoals die nu reilt en zeilt te participeren, o.a. doordat zij in een proces van marginalisering zijn geraakt. Dit ter bespreking staande Jaarboek corrigeert de vorige uitgaven in ieder geval door deze vraag in de inleiding principieel en diepgaand aan de orde te stellen. Dat is de kracht van het boek, men vindt er zowel een grondige theoretische bespreking van het armoede- en uitsluitingsvraagstuk als de empirische onderbouwing ervan. Vele verschillende contexten waarin armoede en bestaanonzekerheid voorkomen passeren de revue, zoals arbeidsmarkt, inkomenssituatie, wonen, gezondheid en welzijn.

Ruime aandacht wordt besteed aan het sociaal beleid, wat in de context van de Antwerpse sociale-zekerheidsschool, gesticht door Herman Deleeck, niet verwonderlijk is. De gegevens worden aangevuld met een zevental boeiende institutionele analyses van de hand van anderen dan de drie auteurs, o.a. van de Leuvense hoogleraar Frans Lammertyn over het Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn. Kortom: het boek is een aanrader voor een ieder die zich met sociaal beleid op macro- en mesoniveau bezighoudt.

A.L.Mok

R.M. Kramer, en T.R. Tyler (red.), **Trust in organizations: Frontiers of theory and research**. Sage, London 1996, 429 pp.

Als het er om gaat menselijk gedrag te begrijpen, hebben theorieën die van een rationele actor uitgaan hun beperkingen. Theorieën als de rationele keuze theorie en de speltheorie kunnen slechts een gedeelte van het gedrag van mensen verklaren, omdat mensen ten eerste niet altijd rationeel gedrag vertonen. Ten tweede, wanneer mensen wel rationeel hun keuzen overwegen, beschikken zij nog lang niet altijd over alle benodigde informatie. Daarom is vertrouwen zo belangrijk. Waar rationele kostenbatenafwegingen in de interactie tussen mensen tekort schieten, zorgt vertrouwen er voor dat sociale systemen soepel kunnen blijven functioneren.

Steeds vaker erkennen wetenschappers dat vertrouwen een centraal concept is in het gedrag binnen en buiten organisaties. Klassieke sociologen legden aan het begin van deze eeuw een degelijke basis. Met deze basis werd echter een lange tijd betrekkelijk weinig gedaan. Als onderwerp voor theoretische en empirische studie lijkt 'vertrouwen' pas in onze tijd echt belangrijk te worden. Zo schreef Francis Fukuyama recentelijk een boek over vertrouwen. Ridley schreef in 1996 *The Origins of Virtue* waarin gewezen wordt op de relevantie van vertrouwen voor de gehele evolutie. Nu is er een boek *Trust in Organizations* dat, volgens de ondertitel, de *Frontiers of theory and research* exploreert. Ook in dit boek wordt gesteld dat het belang van onderzoek naar vertrouwen toeneemt; van 1974 tot 1977 verschenen er in de *Psychology Abstracts* 13 studies; van 1990 tot 1993 werden er al 50 studies gepubliceerd.

In een boek van meer dan 400 pagina's en 18 hoofdstukken kan geen perfecte overeenstemming bestaan over de definitie van vertrouwen. Maar alle auteurs zijn het met elkaar eens dat vertrouwen een multidimensioneel concept is. Eén van de definities beschrijft vertrouwen als geanticipeerde coöperatie. Het tijdselement is dus een belangrijk element van het concept 'vertrouwen'. Anderen benadrukken dat vertrouwen gerelateerd is aan een bepaalde mate van risico. Vertrouwen impliceert dat men het risico neemt dat het vertrouwen geschonden wordt. De auteurs refereren bij deze dimensie van vertrouwen regelmatig naar Niklas Luhman. Vaak worden typologieën gebruikt om het concept 'vertrouwen' in dimensies te ontleden. Zo kan men de volgende dimensies onderscheiden: *calculus based trust*, *knowledge based trust* and *identification based trust*. *Calculus based trust* hangt af van de kosten en de adequaatheid van afschrikking. *Knowledge based trust* is gefundeerd in de kennis van hoe de ander zich zal gedragen. Bij *identification based trust* begrijpen de verschillende partijen in de interactie elkaar zo goed dat zij in staat zijn elkaars belangen te behartigen en elkaars behoeften te vervullen. In het boek *Trust in Organizations* worden nog vele andere definities gegeven waarbij nog veel meer dimensies onderscheiden worden. Deze diversiteit in definities indiceert vooral dat het onderzoek naar vertrouwen nog een jonge tak van sport in de wetenschapsbeoefening is.

Het boek over vertrouwen in organisaties is gebaseerd op conferentiebijdragen. Karakteristiek voor dit soort boeken is de wisselende kwaliteit van de verschillende hoofdstukken. Sommige hoofdstukken hadden wellicht beter niet gepubliceerd kunnen worden, zoals Kipnis' hoofdstuk over *Trust and Technology*. Kipnis stelt dat managers in de ambachtelijke productiewijze hun werknemers vertrouwden. In de gemechaniseerde productiewijze bestaat er geen grote mate van vertrouwen tussen bedrijfsleiding en uitvoerenden. Geautomatiseerde productie schept echter nieuwe mogelijkheden voor een relatie die gebaseerd is op vertrouwen. Blauner schreef ongeveer dertig jaar geleden een soortgelijke hypothese met betrekking tot vervreemding. Wat nog erger is, de kritiek van Eldridge (bekend uit zowat elk eerstejaars organisatiehandboek), is evengoed toepasbaar op Blauner als op Kipnis. Kipnis is kennelijk niet op de hoogte van de *state of the art* op het gebied van technologie. Dat blijkt overigens ook uit zijn literatuurlijst.

Een ander voorbeeld van een niet zo succesvol hoofdstuk is dat van de beroemde auteurs Creed en Miles. Zij slagen er goed in om het onderwerp vertrouwen aan managementfiloso-

fiën te koppelen (voorbeeld: een Human Resources Management-benadering impliceert een groot vertrouwen). Maar het echte argument van het hoofdstuk wordt slecht naar voren gebracht; volgens Creed en Miles zou vertrouwen namelijk van invloed zijn op de kosten van controle. Dit is een aardige hypothese maar volstrekt waardeloos als je niet kunt aangeven hoe je kosten, winsten, e.d. kwantitatief kunt meten en hoe de verschillen methodologisch correct toegeschreven kunnen worden aan verschillen in vertrouwen. Pas wanneer deze vraag beantwoord wordt, kan men spreken over onderzoek dat de frontier van theorie en onderzoek naar vertrouwen overschrijdt.

Er zijn meer zwakke hoofdstukken (met name de hoofdstukken 4 en 13). Dit wordt echter weer goed gemaakt door een aantal juweeltjes. Burt en Knez schreven een mooi hoofdstuk over de relatie tussen vertrouwen en roddel. Zij tonen aan dat roddel een positief effect heeft voor mensen die al reeds een sterke relatie met elkaar hadden; met andere woorden, hun onderling vertrouwen werd groter. Roddel heeft een negatief effect voor mensen die een zwakke relatie met elkaar hebben. Zucker et al. schreven over samenwerking in de biotechnologiebranche. Vertrouwen blijkt van belang voor de wijze waarop wetenschappers omgaan met de grenzen van hun organisaties. Een ander solide hoofdstuk is dat van Kramer waarin hij de vertrouwensrelatie onderzoekt van mensen die in hiërarchische positie sterk van elkaar verschillen. Voor mensen in een lage positie is de onzekerheid groter en daarom weegt vertrouwen in hun perceptie zwaarder dan voor mensen in een hoge (en veilige) positie.

Er zijn nog vele zeer leesbare hoofdstukken die betrekking hebben op diverse onderwerpen als de relatie tussen vertrouwen en wraak of de validiteit van een instrument voor het meten van vertrouwen binnen organisaties. Het totaal oordeel over het boek *Trust in Organizations* is positief. Door ook de zwakkere hoofdstukken te publiceren, krijgt de lezer een goed beeld van de state of the art in het onderzoek naar vertrouwen. Het blijkt dat het tot nu toe slechts enkele onderzoekers zijn die werkelijk de frontier in onderzoek en theorie weten te overschrijden. Voor ambitieuze wetenschappers ligt een heel onderzoeksgebied open.

René Moelker

P. Terhal en J.G. de Vries (red.), **Development, transformation and state policy: Silver jubilee volume Centre for Development Planning Erasmus University Rotterdam**. Manohar, New Delhi 1995, 413 pp.

Deze publicatie is uitgebracht in het kader van het 25-jarig bestaan van het in 1968 opgerichte Centrum voor Ontwikkelingsprogrammering (Erasmusuniversiteit te Rotterdam). Ontwikkelingseconomie in Nederland wordt vooral geassocieerd met de naam van Jan Tinbergen, een van de oprichters van dit Centrum, die overleed even voor het verschijnen van dit boek. In het voorwoord wordt met gepaste trots vermeld, dat dit Centrum in de loop der tijd alumni heeft voortgebracht die in de bureaucratie van het ontwikkelingswezen hun sporen verdiend hebben. De meest bekende naam in deze is die van Jan Pronk, de huidige minister van Ontwikkelings-samenwerking, die ook een bijdrage aan deze bundel geleverd heeft.

De bundel bestaat uit twee delen. In deel I staan bijdragen van de hand van (voor het merendeel buitenlandse) auteurs, die ter gelegenheid van het festijn een lezing gehouden hebben. Bijdragen van medewerkers van het Centrum zijn opgenomen in deel II. Het eerste deel bevat bijdragen van meer algemene aard over tal van actuele onderwerpen zoals de beperkingen van financiële liberalisering, privatisering en structurele aanpassingsprogramma's. In het tweede deel staan casestudies waarin voor bepaalde landen een aantal van de algemene topics nader wordt uitgewerkt.

Ervaring leert dat lustrumbundels met de nodige voorzichtigheid benaderd moeten worden. Zo slaat bij het lezen van de Introduction de geïnteresseerde antropoloog of socioloog de schrik al om het hart. Het begrip *transformation* uit de titel wordt daar geïnterpreteerd als: 'the notion that economic and social structures stand in the way of development and therefore need to be transformed to improve the current situation'. Dit bulldozerachtige beeld dat het begrip ontwikkeling aldus oproept, gaat geheel voorbij aan de fundamentele kritiek, vanuit postmoderne en 'postdevelopment' kringen, op het traditionele ontwikkelingsdenken. Niet dat een ontwikkelingseconoom uit Rotterdam dat als leidraad voor een lustrumbundel zou moeten nemen, maar er geheel aan voorbij gaan is het andere uiterste.

Een tweede beperking is dat het fenomeen globalisering nauwelijks aandacht krijgt. Met name waar het gaat om de economische en politieke inbedding van de rol van de overheid in het ontwikkelings- en transformatieproces, kan men er niet omheen het begrip globalisering ter sprake te brengen. Dat het een zekere opluchting is om nu eens een bundel onder ogen te krijgen waar het begrip globalisering niet in de titel staat, is hierbij een schrale troost, temeer omdat het niet beargumenteerd wordt.

Een derde punt van kritiek is het ontbreken van een introductie of een concluderend hoofdstuk waarin een meer dan vluchtig verband wordt gelegd tussen de bijdragen van meer algemene aard uit deel I en de casestudies uit deel II. Nu moet de lezer het zelf maar uitvinden, waar natuurlijk ook wat voor te zeggen is, ware het niet dat de theoretische modellen die in de casestudies gebruikt worden weer andere zijn dan die welke in het meer algemene deel worden aangedragen.

Wat heeft de bundel ondanks alle beperkingen te bieden? Op de eerste plaats geeft het een goed overzicht van waar dit Rotterdamse Centrum voor Ontwikkelingsprogrammering zich mee bezighoudt. Op de tweede plaats zijn tal van bijdragen in beide delen van de bundel interessant omdat ze een beeld geven van de discussie binnen mainstream-ontwikkelings economie. Interessant voor de socioloog bijvoorbeeld zijn de verschillende gezichtspunten die worden aangedragen met betrekking tot de rol van privatisering in het kader van de *tragedy of the commons*. In het algemeen kan echter gesteld worden, dat deze bundel een betrekkelijk klein lezerspubliek zal aanspreken.

Frans J. Schuurman

B.S. Turner, *The body and society: Explorations in social theory*. (2nd ed.). Sage, London 1996, 254 pp.

Bryan Turner heeft zich de afgelopen jaren ontwikkeld tot een belangrijk theoretisch socioloog. Opvallend is dat hij niet alleen originele thema's aan de orde stelt, maar ook bekende thema's op originele wijze weet te benaderen, zoals het noodlot, het lichaam, religie en burgerschap. Zijn studies staan vooral in het perspectief van moderniseringsprocessen en postmodernisme.

Dit boek is een ongewijzigde versie van *The body and society*, dat in 1984 werd gepubliceerd. Hierin ging hij destijds in tegen de hoofdstroom in het sociologisch denken, waar nog sterk de nadruk lag op bijvoorbeeld sociale structuren, klassentegenstellingen en sociale functies. Opnieuw vraagt Turner aandacht voor het 'lichaam' in de sociologische theorievorming, aangezien na de eerste publicatie de discussie hierover nauwelijks op gang is gekomen. En dat, terwijl in de afgelopen decennia de rol van het lichaam in de samenleving steeds belangrijker geworden is, vooral in de media.

Zijn betoog is globaal als volgt: met het moderniseringsproces in de naoorlogse periode en met de economische vooruitgang zijn de sociale verbanden tussen mensen losser geworden;

familie, buurt, kerk hebben aan sociale betekenis ingeboet. Aan de ene kant werden maatschappelijke zorg en zekerheden overgenomen door de staat en aan de andere kant kreeg het individu meer verantwoordelijkheid. Daarmee is het bekende individualiseringsproces op gang gekomen. Turner noemt enkele karakteristieken hiervan, zoals een toenemende behoefte van mensen zichzelf beter te leren begrijpen; zich plezierig te voelen; zichzelf te verwerkelijken; zich emotioneel te kunnen uitdrukken in persoonlijke ontmoetingen, etc.

In zijn zoektocht naar de vraag welke rol het lichamelijke heeft gespeeld in onze geschiedenis grijpt Turner terug op de traditionele dichotomie van het heilige en het profane, die ten grondslag ligt aan de westerse cultuur, het Dionysische versus het Apollinische en de christelijke tegenstelling tussen lichaam en geest. Turner gaat vervolgens in op de manier waarop mensen met het verlangen modes of desire omgaan in verschillende samenlevingen. Hij gaat daarbij uit van de stelling dat elke samenleving haar eigen modes of desire heeft. Hij omschrijft die als een geheel van sociale relaties waarin seksueel verlangen wordt geproduceerd, gereguleerd en verdeeld, via een systeem van verwantschap en huishoudens onder patriarchale condities (p. 46).

In het betreffende hoofdstuk beschrijft hij de ontwikkeling van de ascese in relatie tot het christendom, de ontwikkeling van de rede en de relatie met het verlangen. De ontdekking van het eigen lichaam heeft voor veel schrijvers, onder wie Reich en Marcuse, de emancipatie van het lichaam in het algemeen ingeluid. Behoeft, plezier en seksueel genot werden ingezet tegen de onderdrukkende patriarchale, autoritaire controlemechanismen. Met de opkomst van de consumentensamenleving heeft het lichaam een andere rol gekregen. Voor mensen gaat het dan niet meer alleen om het vervullen van primaire behoeften, maar vooral om het gericht zijn op genot, op (seksuele) verlangens (p. 51-59).

In het volgende hoofdstuk stelt Turner zich de vraag waarom het lichaam in het sociologisch denken zo verwaarloosd is. De nadruk van de sociologie op sociale interactie heeft blijkbaar verhindert dat er aandacht is voor de mens als een natuurlijk wezen met natuurlijke behoeften. De centrale dichotomie in de sociologische theorie betrouwt niet de tegenstelling natuur en samenleving, maar het (sociale) zelf en de samenleving (p. 61-62). Turner houdt in feite een pleidooi tegen een te sterk sociologisch determinisme. Hij verzet zich ook tegen de opvatting dat het lichaam de voedingsbodem is van een antisociaal verlangen. Dit is in zijn ogen geen fysiologisch feit maar een cultureel construct, evenals trouwens het onderscheid tussen vrouwelijke passie en mannelijke rede (p. 65).

Met Lasch is hij van mening dat de symbolische betekenis van het lichaam in de kapitalistische samenleving sterk veranderd is. Sport, gezondheid en schoonheid zijn industrieën geworden waarin miljarden guldens omgaan. De sociologie dient daarom het lichaam te betrekken in haar analyses.

In navolging van Foucault ziet Turner het lichaam als het theoretische uitgangspunt om te debatteren over macht, ideologie en economie. Het lichamelijke wordt volgens Turner in de fenomenologie en de epistemologie teveel beschouwd als een sociale constructie (p. 82).

De thema's kapitalisme, verlangen en rationaliteit worden verder uitgewerkt in het hoofdstuk over het lichaam en de religie. Turner stelt dat de studie naar religie belangrijk is geweest voor de theorievorming in de sociale wetenschappen. Hij verwijst naar de kritiek van Marx op de rol van de religie in de sociale interactie; naar Durkheim, die de studie naar religie zag als een analyse van de sociale interactie tussen het sacrale en het profane; naar Weber die vooral inging op de ascetische aspecten van de christelijke religie, waarin de geest van het protestantisme wonderwel aansloot bij de ontwikkeling van het kapitalisme.

Verder beschrijft Turner het belang van de opkomst van de medische professie voor de aandacht voor het lichaam en vervolgens de medische sociologie, die het lichaam pas echt serieus zou nemen. Turner ziet de medische sociologie dan ook als een basis voor zijn sociologische theorie van het lichamelijke.

Interessant is het hoofdstuk over patriërchaat en het lichaam van Eva. Turner beschrijft de positie van de vrouw in termen van politieke en ideologische arrangementen, gebaseerd op bezit en verwantschapsrelaties. De patriarchale religie, die de vrouw beschouwde als een emotioneel, irrationeel en onstabiel wezen, heeft bijgedragen tot de ondergeschikte rol die de vrouw als echtgenote in de geschiedenis heeft gespeeld. Ook de christelijke ideologie beschouwde de vrouw als dichter bij de natuur dan bij de cultuur. Veranderingen in de aard van het bezit en het huishouden zijn volgens Turner de materiële basis geweest voor de veranderingen in de relaties tussen mannen en vrouwen (p. 128-142).

Na deze uitgebreide theoretische beschouwingen komt Turner tot het doel van zijn studie, namelijk het formuleren van een onderzoeksprogramma voor een sociologische theorie van het lichaam. Hij komt echter niet verder dan een aantal aanzetten, die meer gezien kunnen worden als randvoorwaarden waarbinnen men dergelijk onderzoek zou moeten opzetten. Een dergelijk programma moet een te grote nadruk op het sociale aspect van het lichamelijke vermijden. Dit betreft de oude tegenstelling tussen het sociologisch determinisme en het fysiologisch determinisme. De relatie tussen natuur en cultuur moet duidelijk zijn en moet geplaatst worden in een historische context. Ten derde dient een sociale theorie van het lichaam vooral gericht te zijn op het sociale en niet op het individuele. Wel waarschuwt Turner ons dat een dergelijke benadering ons voor grote ontologische vraagstukken kan plaatsen. Deze vraagstukken nu komen in dit boek uitgebreid aan de orde.

In deze studie worden een groot aantal tegenstellingen aan de orde gesteld, zoals tegenstelling tussen lichaam en geest, natuur en cultuur, man en vrouw, ziekte en gezondheid, de oudere mens en de jonge mens, ouderdom en jeugd. Vervolgens worden deze tegenstellingen historisch geplaatst. Dit lijkt me een opgave die veel te omvattend is voor een dergelijke studie. Hij maakt zijn belofte ook niet waar. Bijvoorbeeld de rol van de ouder wordende mens wordt vooral geplaatst in het perspectief van de tegenwoordige westerse samenleving. Hij besteedt geen aandacht aan de verschillen in positie en functioneren van oudere mensen in diverse culturen, in diverse perioden. Met andere woorden, de sociale betekenis van het ouder worden wordt niet geplaatst in de historische context, maar uitsluitend gezien als een hedendaags fenomeen van vergrijzing. Daarmee wordt het gepercipieerd als een fenomeen dat lijnrecht staat tegenover de hedendaagse ideologie van de eeuwige jeugd. Waarin 'jong zijn' economisch 'productief zijn' en sociaal 'mooi zijn' betekent, niet mentaal maar vooral lichamenlijk.

In het voorwoord van deze editie wijst Turner op het belang van de schilderkunst voor een historische studie van het lichaam. Het is jammer dat hij in deze tweede editie niet meer aandacht heeft besteed aan dit aspect. Een historische analyse van de betekenis van het lichaam in de sociale interactie zou eigenlijk een uitgebreide analyse van het lichaam in de beeldende kunst moeten behelzen. In plaats daarvan presenteert Turner ons een uitgebreide theoretische verhandeling over de tegenstelling tussen natuur en cultuur, tussen geest en lichaam en vooral hoe theologen, filosofen en sociale wetenschappers in het verleden hierover hebben gedacht. Met andere woorden, deze studie is eigenlijk een ideeëngeschiedenis geworden in plaats van een sociale theorie van het lichamenlijke, zoals Turner ons belooft. Zijn studie getuigt van een indrukwekkende kennis en belezenheid betreffende het onderwerp. Daarom is de opbrengst ervan eigenlijk teleurstellend.

Dat hij met dit boek opnieuw blijft hameren op het belang van het lichaam voor een sociologische theorie, verdient zeker waardering. Echter op de manier waarop dit is gebeurd valt af te dingen. De sociologiebeoefening dient niet alleen een humane sociologiebeoefening te zijn, maar vooral een sociologiebeoefening die het lichamenlijke niet als een vanzelfsprekendheid ziet, maar als essentieel onderdeel beschouwt van de sociologische analyse.

Het feit dat het lichamenlijke zo weinig aandacht heeft gehad in de sociologie is des te merkwaaardiger, aangezien juist het visuele in onze massacultuur zo belangrijk is geworden. Men

lette bijvoorbeeld op de mode, de cosmeticaïndustrie, de gezondheidsindustrie en vooral de laatste jaren het chirurgisch verbouwen van het lichaam, om – vermeende – schoonheidsfouten weg te laten halen. Ook om die reden blijft het aandacht vragen voor het lichamelijke in de sociale interactie belangrijk.

Het is daarom wenselijk dat dit soort thema's in sociologisch onderzoek een prominente plaats krijgen, al lijkt dit in de huidige onderzoeksconstellatie van de sociologie een bijna onmogelijke opgave.

Henk Kleijer